

BOLANING PSIXIK RIVOJLANISHI VA PEDAGOGIK TA’SIRNING O’ZARO ALOQADORLIGI MUAMMOSI

Ergasheva Gulsanam

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
Amaliy psixologiya yo‘nalishi 3- bosqich talabasi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20064684>

O‘zbek tilida annotatsiya. Ushbu tezis bolalik davrida psixik rivojlanish jarayonlari hamda ta’lim-tarbiya ta’sirlarining o‘zaro aloqadorligini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qiladi. Tadqiqotning maqsadi pedagogik ta’sirning samaradorligini psixik taraqqiyotning yoshga xos mexanizmlari bilan muvofiqlashtirish mezonlarini asoslashdir. Metodologik tayanch sifatida madaniy-tarixiy yondashuv va faoliyat nazariyasi qo‘llanadi, amaliy tavsiyalar sinf va oilaviy tarbiya muhitiga yo‘naltiriladi.

Rus tilida annotatsiya. Данный тезис анализирует взаимосвязь психического развития ребенка и педагогического воздействия в контексте возрастных закономерностей. Цель состоит в обосновании критериев согласования педагогических влияний с механизмами развития психики для повышения эффективности обучения и воспитания. Методологическую основу составляют культурно-исторический подход и деятельностная теория. Научная новизна раскрывается через уточнение условий развивающего воздействия в школе и семье и их диагностических индикаторов.

Ingliz tilida annotatsiya. This thesis examines the interdependence between a child’s psychological development and pedagogical influence within age-related developmental patterns. The study aims to justify criteria for aligning educational impacts with key mechanisms of mental development in order to enhance learning and upbringing outcomes. Methodologically, it relies on the cultural-historical approach and activity theory. Scientific novelty is presented through specifying conditions and indicators of development-oriented pedagogical influence in school and family contexts.

Kalit so‘zlar (o‘zbek): psixik rivojlanish; pedagogik ta’sir; yaqin rivojlanish zonasi; faoliyat; motivatsiya; o‘quv faoliyati; refleksiya.

Ключевые слова (rus): психическое развитие; педагогическое воздействие; зона ближайшего развития; деятельность; мотивация; учебная деятельность; рефлексия.

Keywords (ingliz): psychological development; pedagogical influence; zone of proximal development; activity; motivation; learning activity; reflection.

Asosiy matn. Bolaning psixik rivojlanishi va pedagogik ta’sirning o‘zaro aloqadorligi muammosi zamonaviy psixologiya hamda pedagogika uchun fundamental ahamiyat kasb etadi, chunki u ta’lim jarayonini “ta’sir ko‘rsatish” sifatida emas, balki rivojlanishning ichki mexanizmlari bilan hamohang tarzda tashkil etish vazifasini qo‘yadi. Psixik taraqqiyot ko‘p omilli jarayon bo‘lib, unda biologik yetilish, ijtimoiy tajriba, muloqot, faoliyat turlari va shaxsiy faollik o‘zaro ta’sirlashadi. Pedagogik ta’sir esa mazkur omillar ichida maqsadga yo‘naltirilgan, ijtimoiy-tashkiliy xarakterga ega bo‘lgan omil sifatida ajralib turadi. Shu sababli muammo “pedagogik ta’sir rivojlanishni belgilaydimi yoki rivojlanish pedagogik ta’sir chegaralarini belgilaydimi” degan qarama-qarshi qo‘yishdan ko‘ra, ularning dinamik moslashuvi va o‘zaro sababiy aylanishini ochib berishni talab qiladi.

Nazariy jihatdan, psixik rivojlanishni izohlashda madaniy-tarixiy yondashuv va faoliyat nazariyasi muhim metodologik imkoniyat beradi. Ushbu yo‘nalishlarda psixik funksiyalar avval

ijtimoiy shaklda, muloqot va hamkorlik jarayonida paydo bo'lib, keyinchalik shaxsning ichki rejasiga ko'chishi ta'kidlanadi [1]. Demak, pedagogik ta'sir oddiy “axborot uzatish” emas, balki bolaning kattalar va tengdoshlar bilan hamkorlikdagi faoliyatini qayta tashkil etish, vazifalarning ma'nosini ochish, vositalar va belgilar tizimini egallashga yo'naltirilgan jarayondir. Shunday talqinda pedagogik ta'sirning rivojlantiruvchi kuchi uning mazmuni yoki qat'iyligi bilan emas, balki bolaning imkoniyatlari va ehtiyojlari bilan muvofiqlashgan hamkorlik shakllarini yaratishi bilan belgilanadi. Bu nuqtada “yaqin rivojlanish zonasi” tushunchasi markaziy o'rin tutadi: pedagogik ta'sir bolaga hozirgi mustaqil bajarish darajasidan biroz yuqoriroq vazifalarni hamkorlikda bajarish imkonini berganida, rivojlanish uchun real impuls paydo bo'ladi [1]. Biroq amaliyotda ushbu g'oya ko'pincha soddalashtirilib, “faqat qiyinroq topshiriq berish” sifatida tushuniladi; aslida esa zona hamkorlikning sifatiga, ko'rsatma va tayanchlarning mosligiga, hamda bolaning vazifa ma'nosini qabul qilishiga bog'liq murakkab psixologik holatdir.

Pedagogik ta'sirning o'zaro aloqadorligi masalasi yosh davrlari psixologiyasi nuqtai nazaridan ham qayta ko'rib chiqilishi lozim. Har bir yosh bosqichida yetakchi faoliyat turi va psixik yangilanishlar tizimi mavjud bo'lib, pedagogik ta'sir ana shu tizim bilan mos bo'lsa, natija barqaror bo'ladi [2]. Masalan, maktabgacha davrda o'yin faoliyati orqali ijtimoiy rollarni sinab ko'rish, irodaviy boshqaruv elementlarining shakllanishi va nutqning tez rivojlanishi kuzatiladi; bu davrda ta'limiy ta'sir ko'proq o'yinli vaziyatlar, tasavvur va muloqotga tayangan holda qurilganda rivojlantiruvchi bo'ladi. Boshlang'ich maktab davrida esa o'quv faoliyati yetakchi bo'lib, unda umumlashtirish, qoidaga tayanib harakat qilish, o'z nazoratini yo'lga qo'yish kabi komponentlar tarkib topadi [2; 3]. Shuning uchun pedagogik ta'sirning markazida “bilim” emas, balki “bilimni egallash usuli” turishi kerak: bola o'rganishning maqsadini tushunishi, usullarni refleksiya qilishi va xatoni tuzatish mexanizmlarini o'zlashtirishi zarur. Agar pedagogik ta'sir faqat natijani talab qilsa, ammo jarayonni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlamasa, u rivojlanishga emas, moslashuvchan takrorlashga xizmat qilib qoladi.

Muammoning yana bir muhim qirrasini shundaki, pedagogik ta'sir doimo ikki qatlamda namoyon bo'ladi: birinchisi, tashqi didaktik qatlam (topshiriq, baholash, tartib, ko'rsatma); ikkinchisi, ma'no-motivatsion qatlam (nima uchun o'rganish kerak, muvaffaqiyat nimani anglatadi, xato qanday qabul qilinadi). Aynan ikkinchi qatlam psixik rivojlanishning shaxsiy-regulyativ tomonini belgilaydi. O'zini boshqarish, maqsad qo'yish, qiyinchilikni yengish kabi sifatlar ko'pincha baholash tizimi va pedagogning kommunikativ uslubi orqali shakllanadi. Motivatsiya nazariyalarida o'quvchi xulqini faollashtirish ichki ehtiyoj va tashqi rag'batning o'zaro nisbatiga bog'liqligi ko'rsatiladi; barqaror o'quv motivatsiyasi esa avvalo avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlari qondirilganida mustahkamlanadi [4]. Demak, pedagogik ta'sirning rivojlantiruvchi mohiyati o'quvchida “men qila olaman” tajribasini yaratish, tanlash imkonini ma'lum doirada ta'minlash va hamkorlikdagi munosabatlarni ishonchli qilish orqali kuchayadi. Bunday sharoitlarda bola bahoni tashqi nazorat sifatida emas, o'z o'sishini ko'rsatadigan axborot sifatida qabul qilishni o'rganadi; bu esa refleksiya va metakognitiv ko'nikmalar rivojiga xizmat qiladi.

Pedagogik ta'sirning samaradorligini tahlil qilishda diagnostik indikatorlar masalasi ham dolzarbdir. Rivojlanish ko'rsatkichlarini faqat bilim hajmi bilan o'lchash yetarli emas; chunki psixik rivojlanish strukturaviy o'zgarishlarni, ya'ni yangi psixik tuzilmalar va o'zini boshqarish mexanizmlarini nazarda tutadi. Shu bois, rivojlantiruvchi pedagogik ta'sirning indikatorlari

sifatida quyidagilarni asoslash mumkin: o'quv vazifasini qabul qilish va uni qayta ifodalash qobiliyati; usul tanlash va asoslash; xatoni aniqlash va tuzatish strategiyasi; muloqotda argument keltirish va tinglash; emotsional barqarorlik va qiyinchilikka chidamlilik; o'zini baholashning adekvatligi. Bularning barchasi o'quvchi shaxsiyati va intellektual sohasining o'zaro bog'liqligini aks ettiradi hamda pedagogik ta'sirning faqat predmet natijalariga qaratilib qolmasligini taqozo etadi.

Oila va maktabning o'zaro hamkorligi muammoning amaliy mezonlarini belgilovchi asosiy kontekstlardan biridir. Oila muhitida muloqot madaniyati, emotsional qo'llab-quvvatlash, me'yorlar va kutishlar tizimi shakllanadi; maktab esa ushbu tajribani ijtimoiy me'yorlar, o'quv faoliyati va jamoa munosabatlari bilan boyitadi. Agar bu ikki muhitning talab va ma'no tizimi keskin qarama-qarshi bo'lsa, bola psixik jihatdan ikki xil regulyatsiya rejimi o'rtasida qolib, xavotir, himoya reaksiyalari yoki befarqlik kuchayishi mumkin. Shu ma'noda pedagogik ta'sirning vazifasi nafaqat bolaga, balki kattalar tizimiga ham yo'naltiriladi: ota-onaga psixologik-pedagogik maslahat, baholashga munosabatni sog'lomlashtirish, o'quvchi muvaffaqiyatsizligini shaxsiy qadrsizlik sifatida talqin qilmaslik kabi yondashuvlar ham rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi. Ta'lim jarayonida individual yondashuv prinsipini real amalga oshirish aynan shu yerda murakkablashadi: individual yondashuv “alohida topshiriq” berish emas, balki o'quvchi uchun tushunarli ma'no yaratish, mos yordam darajasini topish va asta-sekin mustaqillikka olib chiqishdir.

Tadqiqot muammosining ilmiy yangiligi sifatida pedagogik ta'sirni psixik rivojlanishning ichki mexanizmlari bilan bog'lovchi uch komponentli modelni asoslash mumkin: mazmuniy-kommunikativ komponent (ta'lim mazmunining bolaga ma'no kasb etishi va muloqot sifati), operatsional-faoliyat komponenti (vazifa, usul, tayanch va mustaqillik darajasining mosligi), reflektiv-baholash komponenti (xatoni o'rganish resursiga aylantirish, o'zini baholash va maqsad qo'yish). Mazkur model o'qituvchi amaliyotida tez-tez uchraydigan “intizomni kuchaytirish” yoki “motivatsiyani ko'tarish” kabi alohida choralarni tizimli ko'rinishga keltiradi va ularni psixik taraqqiyot indikatorlari bilan bog'lash imkonini beradi. Shuningdek, ushbu model pedagogik ta'sirning ikki yo'nalishini farqlashga yordam beradi: kompensator yo'nalish (qiyinchiliklarni yopish, natijani tez ko'tarish) va rivojlantiruvchi yo'nalish (usullarni o'rgatish, refleksiyaning shakllantirish, mustaqillikni oshirish). Amaliyotda qisqa muddatli natija ko'pincha kompensator yo'l bilan olinadi, biroq barqaror psixik o'sish rivojlantiruvchi yo'nalish ustuvor bo'lganida yuzaga chiqadi.

Xulosa. Bolaning psixik rivojlanishi va pedagogik ta'sir o'zaro aloqador bo'lib, ularning bog'lanishi bir yoqlama sababiyat bilan emas, hamkorlikdagi faoliyat, muloqot sifati, motivatsion ma'no va reflektiv boshqaruvning bir butun tizimi orqali ta'minlanadi. Pedagogik ta'sir rivojlantiruvchi bo'lishi uchun u yoshga xos yetakchi faoliyatga tayangan holda qurilishi, vazifalar bolaning imkoniyatlariga mos yordam darajasi bilan berilishi, baholash esa nazoratdan ko'ra o'sishga xizmat qiladigan axborot va refleksiya manbai sifatida tashkil etilishi lozim. Oila va maktab talablarining uyg'unligi, shuningdek, o'qituvchining kommunikativ madaniyati va didaktik qarorlarining psixologik asoslanganligi psixik taraqqiyotning barqaror ko'rsatkichlarini shakllantiradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Vygotskiy, L. S. *Myshlenie i rech'*. Moskva: Labirint, 1999. 352 s.

2. Leont'ev, A. N. Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost'. Moskva: Politizdat, 1975. 304 s.
3. El'konin, D. B. Psikhologiya razvitiya. Moskva: Akademiya, 2001. 384 s.
4. Deci, E. L.; Ryan, R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum Press, 1985. 371 p.
5. G'oziyev, E. G. Umumiy psixologiya. Toshkent: O'qituvchi, 2004. 304 b.
6. Davletshin, M. G. Yosh davrlari psixologiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 2002. 256 b.